

11. Mankowski T. Lwowska rzeźba rokokowa / T. Mankowski. — Lwów, 1937. — С. 14.
12. Lucjan Piotr Hozer OFM. Kosciół Ojców Bernardynów w Zbarazie / Lucjan Piotr Hozer. — Kalwaria Zebrzydowska, 2005. — 33 с.
13. Rakowski G. Przewodnik krajoznawczo-histeryczny po Ukrainie zachodniej. Dolina Serety od Tamopola do Trembowli. Cz.I. — 150-153 s.
14. Szustakowski M. Wspomnienia Zbarskie i inne. — Wrocław, 2006. — 560 s.
15. Zlat M. Polnische Kunst /Mieczysław Zlat // edit. Harald. Keller. — Berlin, 1971. — Т. 10. — (Propylaen Kunstgeschichte).
16. Антоні Осиньський [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://culture.pl/pl/tworca/antoni-osinski>
17. Барокко в Україні [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.ebk.net.ua>

УДК 94(477)«1797/1832»

ШЕВЧУК А.В.
(м. Житомир)

СОЦІАЛЬНІ ПОРТРЕТИ КОМОРНИКА ТА ВОЗНОГО ПІДКОМОРСЬКОГО СУДУ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1797-1832)

Анотація. У статті проаналізовано соціальні портрети коморника та возного підкоморського суду наприкінці XVIII — першій третині XIX ст. Коморниками та возними були дворяни та шляхтичі відповідного повіту, які обиралися на посади дворянством на три роки. Визначено, що частина посадовців не відповідала майновому цензу та складно було знайти бажаних, які, в умовах відсутності державної платні та великих обсягах роботи, готові були добросовісно служити російській владі.

Ключові слова: *Правобережна Україна, Російська імперія, підкоморський суд, коморник, возний, соціальний портрет, плінність кадрів.*

Виклад основного матеріалу. Примусове включення Правобережної України до складу Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої розпочало новий етап в історії регіону. Після приходу російських військ та чиновників розпочалося запровадження загальноросійських інституцій згідно «Учреждения для управления губерний...» 1775 р., одним із елементів якого була виборність посадовців. Якщо в російських губерніях це було новим, то на польських землях така система існувала сотні років. Прихід до влади Павла I та, особливо, Олександра I змінили ситуацію в регіоні: заради отримання підтримки з боку польської еліти верховна влада повернула окремі елементи річпосполитівського судочинства та управління. Лояльність польської шляхти досягалася шляхом збереження системи землеволодіння та землекористування, влади над українськими кріпаками, польською системою судів першої інстанції тощо. Одним із головних символів багатства було

володіння землею й тому важливим було існування підкоморських судів, чия функція полягала у встановленні меж маєтків. Ефективність їх роботи залежала від кадрового складу: від професійних якостей, від довіри з боку сторін судових процесів, від бажання працювати і від оплати праці.

На сьогоднішній день відсутні наукові розвідки про соціальні портрети коморника та возного Київської, Подільської та Волинської губерній наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст. (див. детальніше про кадровий склад підкоморського суду [21] та соціальний портрет підкоморія [22] - авт.). Причини цього криються, передусім, у поганому збереженні фондів, їх розпорошеності по обласних архівах регіону та використанні польської мови в діловодстві цих судових установ.

Натомість, діяльність коморників у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій стала предметом дослідження істориків та дослідників історії права. Одним з перших став І.І. Лаппо, який у своїй ґрунтовній науковій розвідці [12, с. 389-394] характеризує порядок призначення на посаду коморника, з'ясовує вимоги до посадовців, визначає їх функції та участь у судовому процесі. У передмові до «Книги Київського підкоморського суду (1584-1644)» В.В. Німчук та Н.М. Яковенко зазначали, що коморник був заступником і асистентом підкоморія, який особисто його призначав. Службовець мав бути присягли та проживати на території повіту. Окремо зазначалося, що комірник міг вести самостійне судочинство за письмовим дорученням підкоморія [13, с. 10]. Автори зазначають високу фахову підготовку коморників, які ще до обіймання посади та/або паралельно займалися адвокатською практикою [13, с. 16]. С.Г. Ковальова зазначає статус коморника, як асистента підкоморія та звертає увагу, що при вступі на посаду обов'язковим елементом було складання присяги перед повітовим каштеляном або маршалком і земським урядом, однак він не входив до земського уряду [11]. Стосовно возних українська дослідниця І.О. Ворончук зазначає їх функції та покарання за неправдиві свідчення [1].

Діяльність підкоморських судів на українських землях у складі Речі Посполитої регламентувалася 70 артикулом 4 розділу Другого Литовського статуту 1566 р. Судові установи створювалися у кожному повіті для вирішення земельних та межових спорів. Вони самостійно не розпочинали справи, а діяли за дорученням земського суду. На чолі суду перебував довічно обраний шляхтою повіту підкоморій, який проводив розгляд справи безпосередньо на місці спірних земель. Після закінчення судової процедури видався декрет про присудження земель і проводилося розмежування. Для допомоги та прискорення роботи підкоморій обирав собі одного-двох коморників. До них висувалися вимоги: шляхетство, проживання в повіті, відповідність моральним та матеріальним критеріям (бути гідними і статечними). Вступ на посаду супроводжувався присягою [19, с. 326-327]. Стосовно соціального портрету, то В.В. Німчук та Н.М. Яковенко зазначали,

що коморниками були представники дрібної малоземельної шляхти з юридичною освітою [13, с. 16].

Посада возного також запроваджувалася Другим Литовським статутом. Возні обиралися шляхтою та їх функції полягали у врученні «позовів» (повідомлень про виклик до суду), виконанні цивільних вироків, введенні власників, а також орендарів (посесорів, державців) у володіння маєтками, засвідчення різних злочинів тощо [1]. Проте в статті Литовського статуту про підкоморський суд відсутні відомості про возного.

Після поділів Речі Посполитої на приєднаних територіях було запроваджено російську судову систему. Земельні справи підлягали юрисдикції повітових судів, до складу яких входили обрані дворянством повіту на три роки та затверджені на посаді губернатором судді та два засідателі. Всі земельні справи необхідно було вирішувати безпосередньо на місці разом з присяжним землеміром [14, с. 235, 246].

Після приходу до влади Павла I заради порозуміння з польською елітою було відновлено певні елементи судової системи при повному збереженні автономної. Верховна влада створювала ілюзію про повернення «старих» часів. На 1797 р. було передбачено створення у кожному з повітів підкоморських судів. Інновацією було те, що дворянство повіту, яке відповідало передусім майновому цензу, обирало підкоморія, *коморника та возного*. Окрім цього не було передбачено державою виплати жалування посадовцям, а вони повинні були отримувати платню за свою роботу від сторін процесу згідно Литовського статуту [16, с. 396-397]. Перші вибори було проведено у 1797 р. і посадовці перебували на посаді безстроково, але у 1802 р., після звернення дворянства Волинської губернії, було запроваджено трьохрічний термін [15, с. 146-147].

Фактично підкоморські суди були елементом переконання польської шляхти регіону про збереження їх впливу у регіоні. При розгляді справ між приватними власниками держава відігравала роль арбітра, слідкуючи за дотриманням формальної законності під час оформлення судових справ на їх відповідності Литовському статуту та польським конституціям. З іншого боку, під час розмежування приватних маєтків від казенних володінь російська влада захищала свої інтереси, але вже у цьому випадку підкоморський суд зтягував процес заради сумнівного користування землями представниками своєї корпорації. Окрім безпосередніх функцій по розмежуванню угідь у повіті губернське керівництво використовувало підкоморіїв та коморників для вирішення різноманітних поточних питань. Частими були відрядження до інших повітів, що в умовах відсутності платні з боку держави призводило до плінності кадрів (Додаток 1). Аналіз доступних архівних даних свідчить, що лише коморник Лубенського повіту Ф.(Т.) Дубиський протягом, як мінімум, 15 років (1811-1826 рр.) перебував на посаді коморника, решта — жоден не

займав посаду більше двох термінів, очевидно — більшість посад кожних три роки займали інші особи.

Дещо інша ситуація спостерігалася з возними. Навіть кам'янець-подільський військовий губернатор О.М. Бахметєв визнавав, що за коронним польським правом вони обиралися не з шляхтичів та виконували функції посильних від суду з офіційними паперами та були суддівською стражею. Його пропозиція полягала в обранні возними дворян, які не мали власності, але були гідними цієї посади [20, арк. 11зв.]. Найбільшою перепорою при затвердженні губернатором на посадах була відсутність майнового цензу: для участі у виборах та обранні на посаду потрібно було мати не менше 25 кріпаків чоловічої статі. Слушним видається твердження Н. Дейвіса, що польська шляхта воліла займатися домашніми справами у своїх маєтках, а російську службу сприймала як ознаку сервілізму. Одночасно, російське дворянство військову та цивільну кар'єру вважали ознакою успіху [2, с. 522]. З цим важко не погодитися, проте це більше стосується заможного дворянства, а бідні шляхтичі готові були займати виборні посади або перебувати на цивільній службі (остання не вимагала майнового цензу, а потрібно було мати освіту та підтверджене дворянство). На посаді возного (Додаток 2) принаймні 25 % шляхтичів, як мінімум тричі у 1817, 1820 (дані недоступні) та 1823 рр. обиралися.

Стосовно соціального портрету, то посаду коморника займали виключно дворяни та землевласники. Коморник Луцького підкоморського суду Антон Полонський станом на 1821 р. мав 44 роки і володів частиною села Галузія із 26 кріпаками. З 1796 р. по 1808 р. був землеміром Ігуменського повіту Мінської губернії, потім на цій же посаді займався розмежуванням казенних, старостинських та приватних маєтків. З 1808 р. по 1815 р. був засідателем Луцького нижнього суду, з 1815 р. — коморником. Що ж до сімейного стану, то був одружений на дочці поміщика та мав трьох дітей восьми, шести та трьох років [3, арк. 27-28]. Коморник Острозького повіту станом на 1818 р. Лаврентій Рженецький, дворянин 50 років, мав у повіті на заставному праві 115 кріпаків. Першим місцем було обрання коморником, до цього часу про службу не згадувалося [7, арк. 62-62зв.; 6, арк. Шзв.]. Коморник цього ж повіту станом на 1820 р. Антоній Козицький, дворянин 43 років, мав за вотчинним правом 25 кріпаків та вперше був обраний коморником, одружений, мав трьох дочок та трьох синів [8, арк. 21 зв.]. На 1822 р. ситуація залишилася такою ж самою [9, арк. 55-55зв.].

Возний Острозького підкоморського суду станом на 1818 р. Михайло Томашевський, дворянин 27 років, володів у повіті за вотчинним правом 8 душами (це повинно було закрити йому шлях на виборні посади), на 1818 р. був вже тричі обраний возним, неодружений [7, арк. 63зв.-64]. Фактично, перше обрання відбулося у віці 20 років. Возним вчетверте було переобрано Михайла Томашевського, у матеріальному та сімейному стані якого нічого не

змінилося [8, арк. 21зв.]. Разом з тим, у формулярному списку за 1823 р. фігурує інший возний Острозького підкоморного суду — Михайло Дзякевич (Додаток 2), дворянин 55 років, володів по заставному праву частиною села Дуліби з 32 кріпаками, одружений та мав дочку 12 років. Запитання викликає інформація з його формулярного списку, що у 1814, 1817, 1820 та 1823 рр. він був обраний возним [10, арк. 2зв.-3]. При великих обсягах роботи обиралися двоє возних та додатково кандидати на цю посаду: 6 травня 1822 р. Київське губернське правління затвердило за результатами виборів до Радомишльського підкоморського суду возними Якова Лопушинського та Віцентія Рихлінського та кандидатами Осипа Томашевського та Антона Зелінського [4, арк. 26].

Микола I розпочав нову епоху в історії Російської імперії. Проведення централізації та бюрократизації вимагало скасування будь-яких регіональних особливостей у політиці верхньої влади. Придушення польського повстання мало наслідком перейменування 30 жовтня 1831 р. всіх присутствених місць та посадовців згідно «Учреждений для управления губерний...» 1775 р. [17, с. 159-160]. Через рік це положення було уточнене: офіційно ліквідовувалися посади підкоморіїв, коморників і возних, а їх функції покладалися на повітові суди [18, с. 8].

Таким чином, політика загравання Павла I та Олександра I з польськими елітами Правобережної України мало наслідком збереження польської судової традиції на повітовому рівні. Фактично верховна влада дозволила діяльність підкоморських судів для розмежування земель приватних власників і дозволила посадовцям регулювати ці відносини за мінімального втручання держави. З іншого боку, використовуючи традиційний принцип «поділяй та володарюй», було змінено принцип комплектування підкоморського суду: виборними стали посади підкоморія, коморника та возного, що порушило цілісність влади голови суду. Проте відсутність державної оплати праці, велика завантаженість роботою й, особливо, високий майновий ценз (володіння 25 кріпаками) робила службу непривабливою. Це мало наслідком плінність кадрів та службову байдужість. З наявних формулярів про службу коморників та возних з'ясовується, що частина з них вперше займали посади у зрілому віці, частина не відповідала майновому цензу, характерною була плінність кадрів (передусім для коморників). Курс на централізацію Миколи I проявився у скаванні підкоморських судів та позбавленні регіону останніх залишків польської судової традиції.

Додаток 1

Коморники Волинської губернії

№		1811 р. 15, арк. 35-35зв.1	1817р. [7, арк. 11-13зв.1	1823 р. ПО, арк. 5-6зв.1
1.	Володимир- Волинський	Антон Мілашевський	Діонісій (втрачений фрагмент)	Антон Старчевський

2.	Лубенський	Фадей Дубиський	Тадеуш Дубиський	Фадей Дубиський
3.	Житомирський	Еразм Єзерський	Казимир Поляновський	Матеуш Зволінський
4.	Заславський	Винцентий Пашковський	Вікентій Шумінський	Станіслав Келчевський
5.	Ковельський	Єронім Бржестовський	Колезький реєстратор Михайло Р?ж?нський	Ігнатій Старчевський
6.	Кременецький	Еразм Плонівський	Валентій (нерозбірливо)	Рацес Калецький
7.	Луцький	Іван Сцієвський	Іосиф Полонський	Тадеуш Добровольський
8.	Новоград-Волинський	Вільгельм Глинський	Станіслав Туєвій (?)	Гордин Порчинський
9.	Овруцький	Томаш Кобилінський	Казимир Добравський	Шимон Медзеледський, губернський секретар
10.	Острозький	Ігнатій Кемпінський	Лаврентій Рженецький	Антон Козицький
11.	Рівненський	Валентій Залевський	Станіслав Залеський	Каєтан Пястрецький
12.	Старокостянтинівський		Адольф Сесицький	Антон Ольшанський

Примітка: дані про коморника Старокостянтинівського підкоморського суду відсутні. Не вдалося встановити, чи це була друкарська помилка, чи кандидат на цю посаду не був затверджений губернатором.

Додаток 2

Возні Волинської губернії

№	Повіт	1817 р. (7, арк. 11-13зв.1)	1823 р. ПО, арк. 5-6зв.1
1.	Володимир-Волинський	(втрачений фрагмент)	Йосиф Миліович, відставний підпоручик
2.	Лубенський	Йосиф Піонтковський	Людвік Грабінський
3.	Житомирський	Вінцентій Грабовський	Еразм Рембертовський, Федір Моравицький
4.	Заславський	Яков Романовський	
5.	Ковельський	<i>Ігнатій Неж(нерозбірливо) \ Ігнатій Нежицький</i>	
6.	Кременецький	Ієронім Красовський	
7.	Луцький	Станіслав Піотрутевський	Домінік Кобилінський
8.	Новоград-Волинський	<i>Томаш Петарський</i>	<i>Тимофій Пекарський</i>
9.	Овруцький	Лука Березовський	Фелікс Головинський

10.	Острозький	Михайло Томашевський	Михайло Дзякевич
11.	Рівненський	Степан Багриковський	Іван Поліковський
12.	Старокостянтинівський	Антоній Звершевський	Іосиф Марцинковський

Примітка: курсивом виділені прізвища посадовців, які по-різному записані в указах про затвердження на посади, що можна пояснити друкарською помилкою, але є одними й тими самими особами.

Література та джерела

1. Ворончук І.О. Возний // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2003. — 688 с. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=FVoznyj>
2. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі; пер. з англ. П. Тарашук. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. — 1080 с.
3. Держархів Волинської області. — Ф. 496. — Оп. 1. — Спр. 3. — 47 арк.
4. Держархів Житомирської області. — Ф. 530. — Оп. 1. — Спр. 8. — 144 арк.
5. Держархів Рівненської області (Далі Держархів Рівненської обл.). — Ф. 550. — Оп. 1. — Спр. 2. — 53 арк.
6. Держархів Рівненської обл. — Ф.550. — Оп. 1. — Спр. 4. — 148 арк.
7. Держархів Рівненської обл. — Ф.550. — Оп. 1. — Спр.5. — 117 арк.
8. Держархів Рівненської обл. — Ф.550. — Оп. 1. — Спр.7. — 33 арк.
9. Держархів Рівненської обл. — Ф.550. — Оп. 1. — Спр.9. — 78 арк.
10. Держархів Рівненської обл. — Ф. 550. — Оп. 1. — Спр. 11.—47 арк.
11. Ковальова С.Г. Коморник // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — НАН України. Інститут історії України. — Київ : В-во «Наукова думка», 2007. — 528 с. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Komomyk>
12. Лаппо И. Подкоморский суд в Великом Княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII века // Журнал Министерства народного просвещения. — 1899. — № 8, —С. 341-403.
13. Німчук В.В., Яковенко Н.М. Передмова // Книга Київського підкоморського суду (1584-1644) / Відп. ред. В.В. Німчук; Упорядн.: Г.В.Боряк, Т.Ю. Гирич, Л.З.Гісцова та ін. — Київ : «Наукова думка», 1991. — 344 с.
14. Полное собрание законов Российской империи (Далі ПСЗРИ). 1 собрание. — Санкт-Петербург, 1830. —Т. 20 (1775-1780). — 1034 с.
15. ПСЗРИ. 1 собрание. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 27 (1802-1803). — 1120 с.
16. ПСЗРИ. 1 собрание. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 44: Часть 2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715-1800). — 410 с.
17. ПСЗРИ. 2 собрание. — Санкт-Петербург, 1832. — Т. 6 (1831). — 360 с.
18. ПСЗРИ. 2 собрание. —Санкт-Петербург, 1833. —Т. 7 (1832). — 1044 с.
19. Статута Великого князівства Литовського: у 3 т. Том 11. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківапова, П. Музиченка, А.Панькова. — Одеса : Юридична література, 2003. — 560 с.
20. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). — Ф. 1254. — Оп.

21. Шевчук А. Кадровий склад підкоморських судів Правобережної України (1797-1832). // Інтермарум: історія, політика, культура. — 2018. — № 1 (5). — С. 5. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://intennarum.zu.edu.ua/article/view/154778>
22. Шевчук А. Соціальний портрет підкоморія Правобережної України (1797-1832 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 27. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. — Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2019. — С. 9-18. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://vspu.edu.ua/science/art/al75.pdf>